

EVROPSKI IMAGINARNI SIMBOLIZMI. KRITIČKI PRISTUP IZUČAVANJU BALKANA

„Predstava o „Evropi“ koju nudi periferija kontinenta može da predstavlja otkriće, za razliku od predstave koju Evropa ima o sebi samoj.“

Bakić-Hejden i Hejden

Rezime

Odnosi između Balkana i onoga što se naziva Zapadna Evropa definisani su evrocentrizmom koji ističe periferni položaj ovog prostora i njegovu diskursivnu izgradnju kao „neke druge“ Evrope. Balkan, kao geografski prostor, određivan je van svog vremena i konteksta da bi potom bio zamenjen stereotipnim predstavama zasnovanim na istorijskom nasleđu koje je ovom prostoru dalo poseban karakter.

Putem dinamika inkluzije i ekskluzije koje se odvijaju u okviru procesa izgradnje Evropske unije, stvorene su takve uporne predstave o ovom prostoru, koje su smestile Balkan u *limb* dvosmislenosti u odnosu na njegovo pripadanje simboličkom evropskom kontinentu.

Međutim, balkanske zemlje, svesne stereotipne slike koja ih prati, usvojile su izvesne predstave o sebi samima kako bi se međusobno razlikovale i projektovale u odnosu na Zapadnu Evropu.

Ključne reči: Balkan, Evropa, Evropska unija, Zapad, Istok

Simbolički kontinent Evropa¹

Paradoks koji je svojstven percepciji koju Zapad ima o sebi samom leži u tome što pokušava da prikaže druge kulture i društva koja su mu strana kao zaostala, fragmentirana i nepopravljivo heterogena. Ovaj paradoks je pothranjivao tropološke predstave o tim stranim kulturama i društvima putem posebnih diskursa² zasnovanih na stereotipima i pojednostavljenim tumačenjima, upoređujući ih sa privilegovanom

¹ U ovoj studiji će se koristiti kurziv za one termine za koje se bude smatralo da imaju posebnu ideološku težinu ili da su predmet analize.

² Termin *diskurs* se koristi u fukoovskom smislu reči. Pod *diskursom* se podrazumeva način na koji se o nečemu govori ili se nešto predstavlja. Diskurs *znači* vrstu spoznaje koja formira ili deformiše socijalne i kulturološke percepcije i prakse. Diskursi o „drugima“ zasnivaju se na društvenim odnosima koji obuhvataju skup simboličkih, lingvističkih, materijalnih i ostalih faktora, koji ne mogu lako da budu određeni zato što su neraskidivo povezani sa subjektivnom skalom vrednosti i interesa, koja, opet, nosi u sebi ideološku dimenziju izgrađenu putem mehanizama vlasti.

slikom koju Zapad ima o sebi samom nasuprot slici koju ima o „drugima“, ističući međusobne razlike (kulturološke).³

Prividne razlike se pretvaraju u suštinu jedne određene predstave. Na ovaj način, razlika postaje glavno polazište za identifikovanje grupe tako što se traži njena unutrašnja kohezija, ono „mi“ naspram onoga što nas distancira od suseda i neprijatelja, od „drugih“. Na taj način se stvaraju zajednice sa zajedničkim atributima, a pripadnost njima obezbeđuje pojedincu sigurnost usred nemira koji nosi sa sobom stvaranje države-nacije i pokretanje industrijskog kapitalizma. Stoga je neophodna diferencijacija u odnosu na ono spolja, kao i stvaranje neprijatelja. Identitet tako prestaje da bude most i pretvara se u rov, u jaz koji označava različitost.

Po završetku Hladnog rata, neke zemlje Evrope, u neprekidnom traganju za zajedničkim i transnacionalnim identitetom, počele su da razvijaju strategiju čiji je cilj bio stvaranje *evropskog identiteta* putem dinamika inkluzije i ekskluzije, utkanih u proces integracije u Evropsku uniju (EU). U tom konsolidovanju *evropskog identiteta*, mehanizmi koji su pozivali na učešće u procesu integracije u EU putem stvaranja osećanja pripadnosti ideji o zajedničkoj istoriji (inkluzija), kombinovani su sa mehanizmima koji su izuzimali iz tog *kluba* sve one koji su smatrani za „druge“, polazeći od uvrežene slike o svemu onome što ne predstavlja Evropu (ekskluzija).

Tokom ovog procesa formiranja *evropskog identiteta* putem inkluzije i ekskluzije u institucije EU, *Evropa* se pretvorila u sinonim za EU. Na taj način, EU je prisvojila simbolički kapital koji nosi u sebi ideja o *Evropi*, definišući parametre ove ideje putem svojih institucionalnih praksi (Bechev, 2006: 19).

Zbog ekonomske i kulturne dominacije EU, pomenuti proces integracije stvorio je nepremostiv tehnološki jaz između evropskih regiona, koji je imao za posledicu nove strukturalne odnose u približavanju svetskoj i globalnoj ekonomiji.

U tom smislu, Balkan, geografski u Evropi, predstavljen je kao „ono drugo“ posmatrano u i iz tzv. Zapadne Evrope, i to putem diskursa u kojima suprotni binarni parovi⁴ počinju da predstavljaju Balkan kao sve ono što nije Evropa, formirajući ili deformišući kolektivnu predstavu o ovom regionu.

Diskurzivna kulturološka konstrukcija je bila obeležena vladajućim redukcionizmom u analizama, koji je počivao na pojednostavljenim dihotomijama koje su stvarale stereotipne slike o ovom evropskom geografskom prostoru, ignorišući iscrpne i ozbiljne analize o događajima i promenama koje su se zbile na Balkanu, i

³ Pojam „drugi“ ovde se koristi kao kategorija društvenih i humanističkih nauka, koja je neophodna da bi se analizirao proces stvaranja imaginarnih granica i prostora između različitih ljudskih grupa koje pripadaju jednoj teritoriji ili jednoj regiji: razgraničenje između slike o sebi samom i slike koja se ima o onom „drugom“. Percepcija „drugog“ zavisi u krajnjoj instanci od ugla posmatranja, od kosmologije (vrednosti, tradicije, rituali, društvene strukture i kulture generalno) i od idiosinkrazije. Kategorije „mi“ i „drugi“ su osnovni koncepti za stvaranje identiteta zato što polaze od načina na koji ljudske zajednice uzimaju oblik u odnosu na dinamike inkluzije i ekskluzije, u pokušaju da izdvoje i pojednostave izvesne karakteristike jedne grupe ili društva koji su predstavljeni kao suštinski različiti i nepromenjivi.

⁴ Nerazvijeni naspram razvijenih, zaostali naspram naprednih, varvari naspram civilizovanih, tradicionalni naspram progresivnih, iracionalni naspram racionalnih, i tako može da ide u nedogled nabranje pejorativa.

zamenjujući ih nedovoljno heurističkim pristupima, u smislu odsustva primene strogih tehnika prilikom istraživanja i otkrivanja.

U tom smislu, Balkan je bio i jeste pejorativno predstavljen kao „zemlja kontradiktornosti“ koju karakteriše „istorija mržnje od pamtiveka“, u kojoj „nepomirljive društvene grupacije varvarske prirode“ neprekidno vode „neizbežne ratove i sukobe“, i sve to se prikazuje kao nešto „tipično balkanski“.

Međutim, ne možemo da tvrdimo da postoji namerna težnja da se posebno potceni prostor Balkana, već se korišćenje prvobitnih metafora održalo tokom vremena zamenom društveno-ekonomskih i političkih predstava drugim predstavama kulturološkog tipa (Iordanova, 2001).

Mesto Balkana: *Balkanizam*

Tokom ovog veka, neki naučnici su rešili da pokušaju da analiziraju i pre-konstruišu ove diskurse o „drugima“, smeštajući ih u specifični kontekst, iznoseći na videlo skrivena značenja i strukture moći koje su stvarale takve diskurse i dovodeći u pitanje prividna saznanja koja se prenose.

Kao primer toga, možemo da pomenemo Saidov *Orijentalizam*.⁵ Argument koji iznosi Said odnosi se na opštu krizu u predstavljanju različitih kultura, istorija, tradicija, društava i na stvaranje linija razdvajanja među njima kao načina diferencijacije i auto-identifikacije. Ovaj argument ne negira postojanje razlika, koje su univerzalne, već podvlači odsustvo implicitnih kategoričkih dualizama i relativizam vrednosti koje prate te različitosti (Bakić-Hayden and Hayden, 1992:2).

Povezujući sa Balkanom ovu opštu krizu u stvaranju predstava, grupa naučnika je pošla od one stereotipne predstave o njemu kako bi normalizovala i trivijalizovala ovaj prostor u odnosu na Zapadnu Evropu. U pokušaju da demistifikuje zapadnjačku kolektivnu predstavu o Balkanu, kritička studija o Balkanu dovodi u pitanje dominantni diskurs vezan za ovaj region, kao i poreklo i autoritet u fabrikovanju predstave o njemu.

Glavni argument je da je većina studija o savremenom Balkanu napisana tokom trajanja kriza, kao što su Balkanski ratovi, svetski ratovi ili raspad Jugoslavije, i da su njihovi autori tzv. „poznavaoici“ ili „eksperti“ (*novinari, turisti, politički stratezi*), kao i da su bile namenjene nestručnoj publici izvan naučnih krugova“ (Fleming, 2000).

Budući da su stvari tako stajale, početkom devedesetih, koincidirajući sa raspadom Jugoslavije, započet je jedan kolektivni projekat čiji je cilj bio da se ukaže na potrebu da Balkan bude predstavljen kao specifični diskurs sa organizovanim sistemom saznanja i sa svojim „mestom“ u diskurzivnoj geografiji (Bjelić, 2002). Zbog specifičnosti puta koji je prešao i u odnosu na Zapadnu Evropu i u odnosu na Istok, Balkan je prostor koji zahteva da bude tretiran shodno njegovom osobenom

⁵ Videti: Said. (1979). *Orijentalizam*.

karakteru. Kritičko sagledavanje Saidovog *Orijentalizma*, ukazalo je na potrebu da se stvori jedna uporedna kategorija koja bi bila primenjiva na Balkan i na balkansku raznovrsnost, tj. *balkanizam*.

Sam termin *balkanizam* nosi u sebi promenjiva značenja (Bjelić, 2002:5). Koristi se za uopšteni diskurs o Balkanu, ne upuštajući se u poreklo i okolnosti koje su dovele do saznanja o njemu, a istovremeno i kao paradigma kojom se definiše proučavanje i kritička analiza tog istog diskursa.

Todorova (1997) tvrdi da se *balkanizam* u svom prvobitnom značenju razvijao tokom XVIII i XIX veka na osnovu geostrateških, religioznih i političkih odnosa koji su postojali između zemalja zapadne Evrope i Otomanske carevine, pri čemu su ključnu ulogu imali tekstovi evropskih putopisaca (engleskih, francuskih, nemačkih, italijanskih).⁶ Ovaj *balkanizam* je doveo do nekritičkih, nasleđenih saznanja o Balkanu, fabrikujući čitav niz stereotipa i pretpostavki kojima se pribegavalo kada su izbili Balkanski ratovi (1912-1913) i Prvi svetski rat. Kada se nasilno raspala Jugoslavija krajem XX veka, oživela je predstava o „varvarskom“ Balkanu iz otomanskog vremena, pri čemu se nisu uzele u obzir promene koje su se dogodile u regionu tokom poslednjih sto godina, tako da se ponovo nametnuo „balkanski stereotip“.

Od prvih putopisaca koji su obišli Balkan do savremenih zapadnih diskursa, ovaj prostor je prikazivan kao „evropska periferija“ i kao „nešto drugo evropsko“, pri čemu se isticalo otomansko varvarsko nasleđe i stvarale nove asocijacije na Treći svet, i to naročito putem predstava koje su širili mediji.⁷

Balkanizam u svom drugom značenju pojavljuje se kao nova naučna disciplina, koju karakteriše sličnost sa zapadnim paradigmama u predstavljanju „onog drugog“ i veština u korišćenju pojma Balkan da bi se te paradigme dovele u pitanje, preispitale ili raširile (Fleming, 2000: 1228).

Stoga, *balkanizam* teži da postavi konceptualni okvir za istraživanje ponašanja evropskih geografskih simbola (evrocentričnih?) na evropskom jugoistoku i Balkanu, kao i odnosa i/ili usvajanja tih dihotomija i imaginarnih podela između različitih balkanskih naroda (Bakić-Hayden and Hayden, 1992; Bakić-Hayden, 1995; Todorova, 1997; Fleming, 2000; Iordanova, 2001; Bjelić and Savić, 2002; Jansen, 2002, 2005; Bechev, 2006; Mihelj, 2008; Petrović, 2009), sa akcentom na post-kolonijalne⁸, post-socijalističke i post-konfliktne⁹ osobenosti Balkana.

⁶ U istorijskom periodu u kome se komunikacija odvijala prevashodno u okviru svakodnevnog života, tekstovi ljudi koji su putovali i istraživali različite sredine otvorili su prostor za zamišljanje drugih mesta i ljudi. Avanturisti, diplomate, hodočasnici, trgovci, izveštači, moreplovci, intelektualci i široka lepeza ličnosti počeli su da zapisuju svoja iskustva koja su vremenom stekli putujući po otomansko-balkanskom svetu, iz raznih razloga i raznim prevoznim sredstvima, i na taj način stvarali kolektivnu predstavu o balkanskom prostoru koja će se ustaljivati u njihovim zemljama.

⁷ Jordanova ukazuje na ključnu ulogu vizuelnog u stvaranju diskursa na bilo kom nivou i na informativnu snagu slika, što je imalo ništa manji uticaj od razmene u govornom i pisanom jeziku. Međutim, za razliku od pisane reči, uloga medijskih slika je toliko suptilna da se često ni ne dovodi u pitanje (Iordanova, 2001:5).

⁸ Posebne kolonijalne okolnosti ovog regiona čine da je Balkan veoma raznovrstan prostor za

Iako ideja o postojanju zajedničkih karakteristika zemalja koje se nalaze na tom prostoru nije nikada bila generalizovana, posebno to nisu radile same balkanske zemlje zbog internog otpora prema kolektivnoj identifikaciji i „balkanskom stereotipu“, grupa naučnika, uglavnom, mada ne i isključivo balkanskog porekla, pokrenula je jedan interdisciplinarni projekat sa namerom da stavi u kontekst i da teoretiše o nizu pretpostavki vezanih za Balkan. Rečju, radi se o projektu čiji je cilj da se *normalizuje* Balkan.

Diskursi Istok-Zapad: Balkan u sredini

Ako percepcija „onog drugog“ zavisi od ugla gledanja, Istok je imaginarni pojam pun dvosmislenosti koji menja mesto onako kako se Zapad pomera na nove geografske prostore. Iz tog razloga Istok je izmišljen istovremeno kada i Zapad (Alcantud, 2006).

Apstraktna suprotstavljenost Istoka i Zapada je odraz njihovog različitog geografskog položaja; smešteni su na prostorima na kojima vladaju drugačije kulturne vrednosti. Ova imaginarna podela se nameće kao neophodno oruđe za diferencijaciju; budući da se radi o različitim prostorima, postali su pozornica kako razmene tako i sukoba, pri čemu su postojale recipročnost i interna međuzavisnost koje su stvorile kompleksni odnos između Istoka i Zapada, a i dinamike „onog drugačijeg“.

U svakom slučaju, ova dihotomija je razdvojila društva koja su koegzistirala postavljajući barijere, kao posledica materijalizovanja kulturoloških, političkih ili religioznih dijalektika i menjala se tokom vremena. U zavisnosti od istorijskog trenutka, obe ove geografske kategorije bile su korišćene da bi se ukazalo bilo na kulturnu prefinjenost, bilo na zaostalost i primitivizam (Todorova, 1997).

Još u vreme Dioklecijana (284-305), Rim je u upravljanju Carstvom uveo podelu na Istok-Zapad, koja se protezala tokom reke Drine, u srcu Balkanskog poluostrva. Ova podela, od XI veka, nakon Vaseljenskog sabora održanog u Nikeji 1054, označavaće cepanje hrišćanskog sveta na katoličku i pravoslavnu crkvu, sa sedištim u Rimu, odnosno u Konstantinopolju. Tada nailazimo, u okviru Rimskog carstva, na dva suprotstavljena centra moći sa dve crkve u sukobu interesa oko njihovih jurisdikcija i podelu na dve zone uticaja i kulturnog širenja: na istočnu i na zapadnu, čija je linija razdvajanja prelazila preko Balkanskog poluostrva.

Međutim, kada je Konstantinopolj pao u otomanske ruke 1453, i kada je istočna, pravoslavna, crkva izgubila svoj sjaj, dok je, uporedo, došlo do ekonomskog

proučavanje vladavine stranih sila. Kasnija i prekolonijalna carstva, Otomansko i Austrougarsko, definisala su Balkan kulturološki, društveno, ekonomski, istorijski i geografski na način teško uporediv sa evropskim kolonijama iz XVIII i XIX veka.

⁹ Iako je raspad Jugoslavije često označavan kao „rat na Balkanu“, „balkanski sukob“ ili „treći balkanski rat“, nije postojao nikakav „balkanski rat“. Oružani sukob je bio striktno ograničen na zemlje bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a posebno na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Ostale republike nisu bile bombardovane od strane drugih balkanskih naroda, već od strane zapadnih naroda okupljenih u vojnom savezu NATO.

uzleta Zapadne Evrope, istočni deo kontinenta je počeo da se doživljava kao manje uspešna suprotna strana (Todorova, 1997:11).

„U početku smo bili zbunjeni. Istok je mislio da smo Zapad, dok nas je Zapad smatrao Istokom. Neki od nas su loše protumačili naše mesto u ovom sudaru tokova, pa su žalili što ne pripadamo ni jednoj od dve strane, dok su drugi žalili što pripadamo isključivo ovoj ili onoj strani. Ali ja ti kažem, Ireneju, da nas je sudbina osudila da budemo Istok na Zapadu i Zapad na Istoku, i da priznamo da je samo nebeski Jerusalim iznad nas, a ovde, na zemlji, niko.“¹⁰

Smešten na ovim raznolikim geografskim prostorima, Balkan nije bio precizno definisan, ni u samoj Evropi ni van nje, zbog svog položaja raskrsnice ili mosta između Istoka i Zapada.

Što se tiče termina *raskrsnica*, na prostoru Balkana susrela su se carstva (Rimsko istočno i zapadno, Otomansko, Austrougarsko i Rusko), vere (rimokatolička, pravoslavna, islam, judaizam, protestantizam), pisma (ćirilica, latinica, tursko i arapsko-otomansko), politike i ideologije Hladnog rata (zemlje Varšavskog pakta, NATO-a i Pokreta nesvrstanih). U današnje vreme, dinamike inkluzije i ekskluzije u okviru procesa stvaranja nove Evrope i uključivanja u međunarodne vojne strukture (zemlje koje pripadaju ili ne pripadaju EU, zemlje koje su članice NATO-a), ponovo dele ovaj region.

Metafora *most* koja se odnosi na Balkan je kontinuum i konačna odrednica u predstavljanju Balkana. Delo nobelovca Ive Andrića *Na Drini ćuprija* je primer zapadnjačke kolektivne predstave o Balkanu kao mostu ili raskrsnici između Istoka i Zapada. Sa druge strane, u romanu se postavljaju suštinska pitanja vezana za samu balkansku percepciju sopstvenog tranzitnog i problematičnog položaja u odnosu na ostatak sveta (Antić, 2003).

Na koricama mnogobrojnih savremenih knjiga o Balkanu ili, konkretnije, o raspadu Jugoslavije, ili o situaciji u nekoj od zemalja koje su bile pogođene ovom ljudskom katastrofom, nalazi se most, bilo da je razrušen, kao simbol društvenog raspada, ili obnovljen, kao ideja o pomirenju i miru.

Poređenje sa mostom je neprekidno. Karakteristično za Balkan je nepreciznost kada je reč o njegovom položaju (geografskom, kulturološkom, verskom, ekonomskom i političkom) između dva suprotna sveta; to je mesto koje je obeleženo nedostatkom tačnog određivanja i definisanja.

Balkansko nasleđe

U svom delu *Sudar civilizacija* Hantington pribegava argumentu o kulturološkim nekompatibilnostima, predviđajući da će prevashodni izvor sukoba u budućnosti biti kulturološki umesto ekonomskog ili ideološkog, a da će se glavni sukobi globalne politike dešavati između naroda i grupa različitih civilizacija.

¹⁰ Reči Svetog Save upućene Ireneju, citirane kod Bakić-Hejden i Hejden (1992).

Naravno, jedna od linija podela prolazi Balkanskim poluostrvom, obeležavajući granicu između civilizacija o kojima govori Hantington. Tačka u kojoj se sudaraju islam, pravoslavlje i katoličanstvo nalazi se na Balkanu. Sličan kulturološki i verski kriterijum odnosi se na te imaginarne granice kao proizvod istorijskog nasleđa koje je dalo specifični karakter prostoru Balkana.

Na Balkanu, mogli bismo da kažemo, postoje četiri konkretna istorijska nasleđa: vizantijsko, otomansko, austrougarsko i komunističko. Vizantijsko carstvo, bastion napretka i civilizacije naspram Zapadnog rimskog carstva, ophrvanog haosom i naježdama varvara, bilo je oličenje rimske imperijalne ideje. Iako je bilo politički podeljeno, predstavljalo je lingvističko i versko jedinstvo koje je stvorilo hiljadugodišnje kulturološko zajedništvo ovog regiona.

Sa Otomanskim carstvom, na evropski prostor je stigao islam koji će postati granica između zona uticaja hrišćanske i muslimanske vere i koji će dati ime poluostrvu i obezbediti najduži period političkog jedinstva pod vlašću koja će podsticati jačanje prosvetljenog evropskog despotizma (Todorova, 1997). Otomansko nasleđe još uvek može da posluži da bi se objasnila izolovanost ovog regiona, neprijateljstvo prema islamu i teritorijalni zahtevi koji mogu lako da se uporede sa odlukama donetim u prošlosti kao odgovor na raspad otomanske celine (Iordanova, 2001:7).

Ekonomski i tehnološki napredak koji se ogledao u izgradnji puteva, železnica, opštih komunikacijskih veza, javnih građevina u imperijalnom stilu, kasarni za smeštaj vojske, banaka, hotela, kao i u uvođenju vodovoda i struje i razvoju preduzetničkog mentaliteta, predstavlja najočiglednije nasleđe Austrougarske carevine.

Komunistički period i njegova ideološka matrica odrazili su se na balkanski mentalitet koji prepušta svu odgovornost državi, naročito za ono što se dešava u životu pojedinca, premda, istovremeno, postoji i velika politička apatija i slabo poverenje u vladajuću klasu. Komunističko nasleđe, međutim, treba da bude uzeto u obzir kada se istražuje ekonomski sunovrat, državni nacionalizam i aktuelno odsustvo stabilnih političkih struktura (Iordanova, 2001).

Ponekad, istorijska nasleđa Balkana tumačena su kao linije razdvajanja koje su ovom prostoru dale svojevrstan nestalni karakter. Međutim, nasleđa nisu ni postojana ni večna (Todorova, 2004). Svako isticanje njihovih karakteristika na linijama razdvajanja između nekompatibilnih civilizacija pretpostavlja svođenje ljudskog bića na fragmentaciju i relativizam, kada se nasleđa sustižu i uzajamno prepliću, stvarajući jedinstvene prostore koji su povezani sa njihovim istorijskim nasleđem i njihovom osobenom idiosinkrazijom. U tom smislu, istorijska nasleđa se odnose na jedinstveni položaj koji ima Balkan na evropskom geografskom, političkom i kulturološkom prostoru.

Sa druge strane, ova vrsta analize može da bude korisna u cilju određivanja interkulturalnih dinamika predstavljanja, inkluzije i ekskluzije, kako bi se pokazale kontradiktornosti, paradoksi i dileme organizovanja društva u homogene države izvan

Zapadne Evrope. Ukoliko se pođe od širokog uopštavanja, možemo da tvrdimo da je problem okupljanja grupacija različitih nacionalnosti u jednu državu posledica imperijalnih nasleđa na relaciji država-nacija. Željeni uslov da se postigne homogenost na relaciji država-nacija bio je teško primenjiv na balkanske nacije nastale raspadom Otomanske, Austrougarske i Ruske carevine.

Tokom pet vekova otomanske vlasti, kretanje stanovništva i dolazak različitih grupacija na prostranu teritoriju bili su intenzivirani nakon brisanja državnih i feudalnih granica. Demografska istorija ovog regiona bila je obeležena geografskim kretanjima stanovništva zbog procesa kolonizacije i migracije; preobražajem socijalnih struktura koji je doveo do promena u modelu porodice, stopi plodnosti, smrtnosti i prirodnog priraštaja; kao i drugim tipovima kretanja stanovništva, što je bilo posledica religioznih promena ili ratova.

Postavka država-nacija bila je suštinski neuskladiva sa principom Otomanske imperije po kome je društvo bilo podeljeno i strukturisano shodno verskoj pripadnosti stanovništva. Iako je novi model organizovanja društva promovisao ideju jezika i teritorije, ona nije mogla namah da otkloni razlike na verskoj osnovi koje su vekovima postojale. Budući da je dominantni princip u Zapadnoj Evropi „jedna država, jedna nacija“, bilo je potrebno iskonstruisati neku zajedničku prošlost koja bi bila vezana za jednu određenu teritoriju u cilju izgradnje moderne države.

Tokom poslednjih sto pedeset godina, Balkan se posebno angažovao na ovom zadatku. To je zahtevalo intenzivni rad na „evropeizaciji“ i „pozapadnjačenju“, čiji je najvidljiviji aspekt bio širenje nacionalnog osećanja i naponi da se balkanska društva učine homogenim, budući da su u okviru jedne iste države postojale različite nacionalne grupacije.

Tokom procesa „evropeizacije“ i „pozapadnjačenja“ Balkana, mit o „mržnji od pamtiveka“ među balkanskim narodima bio je često pominjan u argumentaciji o neizbežnom unutar-balkanskom sukobu i nemogućnosti opstanka država nastalih iz bivše Jugoslavije, imajući u vidu ukorenjeni ratnički *etos* njenih naroda.¹¹ Međutim, taj mit nije ništa drugo do retorički paravan koji prikriva prirodu modernih sukoba zasnovanih na odgovoru na pojmove država, nacija, nacionalni identitet i suverenitet (Bakić-Hayden, 1995: 929).

Balkanizacija Balkana

¹¹ Zverstva koja su počinjena na Balkanu predstavljaju se kao prirodni rezultati jednog ratničkog etosa, duboko ukorenjenog u balkanskim narodima, kod kojih se nasilje smatra nečim arhaičnim što proizilazi iz plemenskih društava kao plod „balkanskog“ karaktera koji se opisuje rečima okrutnost, primitivizam, neuravnoteženost (Todorova, 1997:119), kao i agresivnim nacionalističkim i ekspanzionističkim ponašanjem koje je tokom istorije dolazilo do izražaja u balkanskim ratovima, svetskim ratovima i ratovima iz devedesetih. Ova argumentacija ima u vidu i faktore životne sredine (planinski teren), ekonomije (gajenje ovaca i konja) i socijalne strukture (velike porodice, klanovi, plemena), kako bi objasnila stvaranje zajedničke, posebno nasilne, kulturološke matrice.

Način na koji se „orijentalni stereotip“ usadio u evropsku simboličku geografiju otkriva potrebu da se istakne razlika u odnosu na Istok, shodno hijerarhijskoj težnji svakog pojedinačnog regiona da kulture i religije koje se geografski nalaze južnije ili istočnije od njega predstavi kao konzervativnije ili primitivnije.¹²

Ako se Balkan sagledava kao prostor razgraničenja, konflikta ili oprečne tranzicije između Istoka i Zapada, sukobljen i neprijateljski, onda govorimo o dvosmernom procesu, jednom koji polazi sa Zapada, o kome smo već govorili, i drugom koji polazi sa samog Balkana. Ova dva procesa su tesno povezana, oba predstavljaju različite verzije „savremene istorije“ koje nose u sebi mnogobrojna opterećenja, različite polazne tačke i perspektive (Scopetea, 2003:172).

Ova potreba distanciranja u odnosu na Istok, a u težnji da se bude prihvaćen od strane Zapadne Evrope, ističe obeležje Balkana kao *mosta*. Ne nalazeći se ni na Istoku ni na Zapadu, Balkan preteže vagu na Zapad i odbacuje povezanost sa Istokom, potpuno svestan konotacija koje povezuju ovaj imaginarni prostor smešten na evropskom istoku sa „balkanskim stereotipom“, težeći da pripada, ne tom Istoku, već Zapadu.¹³

Ponavljanje „balkanskog stereotipa“ od strane samih stanovnika ovog prostora ogleda se u njihovom otporu prema jedinstvu Balkana, što je postalo suštinski deo koncepta *balkanizacije*. Ako ni u čemu drugom, ovaj stav im je doneo jedinstvo u istrajavanju da ostanu podeljeni (Iordanova, 2001:8).

Termin *balkanizacija* je najvažniji pojam koji se odnosi na Balkan. Ovaj koncept se u većini slučajeva koristi kada se govori o razbijanju geografskih i političkih celina na nove države koje su teško nastajale (Todorova, 1997:32). Neobično je što ova reč nije korišćena tokom sto godina kada su balkanske države počele da se odvajaju od Otomanske imperije. Termin je počeo da se koristi po završetku Prvog svetskog rata, kada je raspadom Austrougarske i Ruske carevine nastao čitav niz država izvan Balkana, a na ovom prostoru se pojavila jedna nova, Albanija, ali se dogodilo i nešto suprotno *balkanizaciji*, a to je stvaranje Jugoslavije i ujedinjenje više malih država u jednu veliku.

Nakon Drugog svetskog rata i na početku procesa dekolonizacije, termin *balkanizacija* se vratio u upotrebu kada je bilo reči o nizu problema koji su podsećali na određene neželjene tendencije zato što su bile bliske određenim političkim konotacijama vezanim za prostor Balkana. Pojam *balkanizacija* u njegovom modernom značenju je odvojen od geografskog prostora Balkana, što je pretpostavljalo potpunu dekontekstualizaciju termina „Balkan“ i „balkanizacija“.

¹² Ovaj fenomen je nazvan *nesting orientalisms* i koristili su ga Bakić-Hejden i Hejden (1992:4) i Bakić-Hejden (1995).

¹³ „Postati zapadnjak podrazumeva, između ostalog, i usvajanje zapadnih vrednosti. Usvajanje zapadnih vrednosti neizbežno znači i usvajanje zapadnih stereotipa (premda nije uvek moguće napraviti razliku između ova dva). Dakle, kada se usvaja bilo koji stereotip, čovek obično nema svest o činjenici da je deo tog stereotipa. Nije slučajno da postoji izvesna slabost među Balkancima prema njihovim stereotipnim predstavama“ (Scopetea, 2003:174).

Prethodno pomenuta *balkanizacija* na samom ovom prostoru se ogleda u neuspehu balkanskih država da prepoznaju svoja zajednička obeležja zato što su se uvek posmatrale kroz lupu Zapadne Evrope, kao i u odsustvu regionalne interakcije i saradnje, što je dovelo do udaljavanja jednih od drugih a posledica je provincijalizama (nacionalizama) koji su svojstveni ovim zemljama.

Izgradnja Balkana po meri Zapadne Evrope dovela je do toga da otomanski elementi, ili oni koji su kao takvi prepoznati, počnu da simbolizuju današnje stereotipe o Balkanu a koje će same balkanske države usvojiti u cilju ulaska u novu *Evropu*.

U traganju za svojim mestom u Zapadnoj Evropi, balkanski narodi su uronili u prošlost kako bi pronašli svoju pripadnost zajedničkoj evropskoj istoriji, pokušavajući da utvrde kada je počelo njihovo učešće u toj istoriji, što se razlikovalo od jedne do druge zemlje. U opštim crtama, smatra se da je otomanska vlast na Balkanu bila muslimanska naježda na evropski kontinent i prekid razvoja balkanskih zemalja kao dela političke i kulturne sfere Zapadne Evrope, koja je ostavila za sobom varvarsko nasleđe praćeno otomanskom brutalnošću.

U svom „povratku“ u *Evropu* za kojim žude, balkanske zemlje slovenske kulture i pravoslavne vere isticale su način na koji su uspele da očuvaju svoj slovenski kulturni i nacionalni identitet tokom pet vekova pod otomanskim jarmom, sve do kraja XIX veka kada je ponovo oživeo njihov evropski identitet kao plod njihovog strateškog položaja kao štita *Evrope* (Iordanova, 2001). Pretnja koju za Evropu predstavlja muslimanska naježda čini da Balkan bude jugoistočni štit koji brani Evropu od islamskog fundamentalizma. Takva teorija o „štitu pred islamom“ je krucijalna za određivanje mesta koje neke balkanske države imaju u Evropi i esencijalna za nacionalističke ideologije na čitavom Balkanu.¹⁴

Sami balkanski vlastodršci usvajaju argumente koji čine stereotip o njima, kao što su teorije o „sudaru civilizacija“, kako bi ukazali na svoje približavanje i pripadanje Zapadnoj Evropi, odbijajući da se identifikuju sa drugim zemljama koje se nalaze na Balkanu i ističući razlike u odnosu na njih da bi pokazali svoj evropski, a ne balkanski karakter.

Da li je Balkan u Evropi?

¹⁴ „Kao i kada je reč o Zapadu, osim što se priznaje sveprisutni uticaj, ne postoji jednostavan način da se opiše odnos između Balkana kao takvog i otomanskog istoka. Svaki balkanski narod je naposljetku bio oslobođen od njega i, nakon tog oslobođenja, svaki balkanski narod je uspostavio svoj lični odnos prema otomanskom nasleđu. Glavna razlika između ovog odnosa i odnosa sa Zapadom je taj što odnos sa njim nije bio otvoreno priznat/izgovoren, niti cenjen, nije bio cilj koji treba dostići. Kao da je bio neka „tajna“ svakog pojedinačnog balkanskog naroda: tajna utkana u svakodnevni govor, u svakodnevno ponašanje, u dubini postojanja svakog balkanskog naroda, koje god da je bilo njihovo zvanično ideološko usmerenje“. Scopetea, *Idem*: 75.

Budući da ne postoji jedinstvena predstava o prostoru Balkana nego ih je više, i da su često kontradiktorne, pojmovi koje razne balkanske zemlje imaju o onome što čini ovaj region su obično definisani spolja (Develić, 2007:14).

Nakon pada Berlinskog zida i ideološke propasti komunizma, takozvani istočni blok se podelio na tri grupe (Simić, 2001; Develić, 2007): nove nezavisne države nastale raspadom SSSR, koje se nalaze u neizvesnoj situaciji u odnosu na Zapadnu Evropu i zavise od bilateralnih odnosa između Rusije i EU; zemlje srednje i istočne Evrope, za koje se smatra da imaju jasnu evropsku vokaciju, naročito zbog svoje prošlosti u okviru Austrougarske carevine, plus Slovenija, Rumunija i Bugarska; i heterogena grupa zemalja Balkana i jugoistočne Evrope.

Dok su zemlje za koje se smatra da pripadaju srednjoj i istočnoj Evropi ubrzo stekle podršku i bile toplo prihvaćene od strane zemalja EU, raspad Jugoslavije je doveo do toga da ovaj prostor bude izolovan.

Prepliću se marginalizovani ili periferni položaj Balkana, teret istorijskog nasleđa Balkana i njegovo kulturološko tumačenje, praveći zabunu oko toga šta je priroda, a šta naziv Balkana kao geografskog prostora.¹⁵

U predstavljanju ovog regiona shodno geografskim kriterijumima, napravljen je pokušaj da se ispravi pejorativni balast koji prati reč „Balkan“, tako što se koriste drugi nazivi za Balkansko poluostrvo, kao što su Evropski jugoistok, Jugoistočna Evropa i, od pristupanja Rumunije i Bugarske EU 2007, Zapadni Balkan.

Kada se kaže Zapadni Balkan misli se na Albaniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, (BJR) Makedoniju, Crnu Goru, Srbiju i, od 2008, Kosovo, dok naziv Evropski jugoistok podrazumeva osim ovih zemalja još i Bugarsku i Rumuniju. Neobično, ne postoji ni istočni Balkan, ni južni Balkan, ni severni Balkan. Odnos Zapadnog Balkana i EU postao je glavni kriterijum za definisanje regiona, koji je ono kako ga je definisala EU.

Pored ove nove podele *Evrope* na srednju i jugoistočnu ili balkansku, shodno geografskom kriterijumu, postoji još i ideja o *hrišćanskoj Evropi*.¹⁶ Najpre propast Otomanskog carstva, a potom i komunističkog bloka, stvaraju problem za integrisanje muslimanskog stanovništva u Evropu. Uprkos tome što je većina zemalja evropskog jugoistoka sklopila sa EU sporazume o stabilizaciji i pridruživanju, još uvek nijedna zemlja sa jasnom muslimanskom orijentacijom nije primljena u transnacionalne institucije.

¹⁵ „Termin Istočna Evropa, kada se govorilo o nesovjetskim zemljama Varšavskog pakta, Albaniji i Jugoslaviji, bio je politički termin usvojen tokom Hladnog rata. Kada je došlo do brisanja podele Istok-Zapad, ovaj termin je izgubio značaj. Geografski termini srednja Evropa i Balkan su precizniji i prikladniji u eri post-Hladnog rata.“ Szayna, T. S., (1994) *Ethnic Conflict in Central Europe and the Balkans: A Framework for US Policy Options*, Monterrey: RAND, Arroyo Center, 1, citirano kod Jordanove, 2001:41-42.

¹⁶ Jedna izjava iz 1993. Vilija Klasa, ministra spoljnih poslova Belgije i predsednika Saveta Evrope, primer je za ovaj argument: „Zemlje jugoistočne Evrope pripadaju u kulturološkom smislu iščezlom Vizantijskom carstvu. Nemaju demokratsku tradiciju, niti tradiciju poštovanja manjina, i, zbog toga, bilo bi primereno da se proširenje Unije ograniči na „kulturni krug“ zapadnih zemalja. Proširenje treba da bude ograničeno na protestantski i katolički krug evropskih zemalja“, citirano kod Simića, 2001:29.

U sličnom savremenom sistemu dinamika inkluzije i ekskluzije u EU, Petrović (2009:55) jasno ukazuje na fenomen *nesting orientalisms*¹⁷, i razmatra novi fenomen *nesting colonialisms*. U ovim konceptualnim parametrima, Balkan se prikazuje kao periferija kojom mora da se upravlja i da bude nadgledana zbog toga što joj je neprekidno potrebna pomoć država EU. Petrović pokazuje kako politički predstavnici država bez kolonijalnog nasleđa mogu da razviju kolonijalne diskurse u odnosu na Balkan.¹⁸ Osim toga, EU primenjuje na Zapadni Balkan svoju politiku prema Trećem svetu, zbog pretnji po bezbednost, ističući opasnost koju nosi u sebi prostor na kome se nalazi.

Region Balkana, koji je geografski smešten na evropskom kontinentu, nalazi se između *Evrope* i *Zapadnog Balkana*. Dok su neke zemlje, kao što su Slovenija, Rumunija, Bugarska i Hrvatska¹⁹ jasno prihvaćene od strane *Evrope* zbog svoje inkluzije u strukture EU, ostale zemlje se i dalje nalaze u limbu neodređenosti kada je reč o njihovom pripadanju *Evropi*.

Zaključak

Uprkos postojanju nepreciznih i promenljivih granica u zavisnosti od interesa i istorijskih okolnosti kada je reč o prostoru koji zauzima Balkan u kolektivnoj predstavi Zapadne Evrope, njegovo istorijsko i geografsko mesto određuje dihotomija Istok-Zapad i njegovo obeležje mosta ili raskrsnice, kao posledica različitih i promenljivih istorijskih nasleđa, koja definišu Balkan kao specifičan prostor.

Kao i nasleđa, i regioni nisu statični, njihovi sadržaji i značenja nisu zatvoreni, granice mogu da budu dogovarane i pripadanje njima može da varira. Stvaranje regiona je variralo tokom vremena u zavisnosti od odnosa ekskluzije i inkluzije, od istorijskog trenutka, od okolnosti u kojima su donošene odluke i od pojedinačnih interesa. Sve ovo otkriva fleksibilnost istorijskih procesa i predstava, najčešće iskonstruisanih, o tome gde se nalazi Balkan u odnosu na Zapadnu Evropu.

Razumeti Balkan kao regionalnu celinu znači priznati da balkanski narodi imaju izvesna zajednička obeležja, što oni sami odbacuju, pri čemu se ističe njihova (auto)percepcija po kojoj svaki pojedinačni narod ima svoja specifična obeležja. To ukazuje na stepen povlačenja u sebe i odbacivanje „balkanskog stereotipa“, kao posledice jednog šireg problema identifikacije malih, perifernih naroda.

Balkan, osim toga, prilikom svoje *evropeizacije*, ide tako daleko da stiče uverenje da je centar sveta i da ima superiorne vrednosti. Paradoksalno, Balkan je mesto gde *Evropa* može da izvozi svoju superiornost, jer činjenica da su *oni* divljaci potvrđuje i garantuje da smo *mi* civilizovani.

I opet, Balkan predstavlja novu liniju podele *Evrope* budući da je kriterijum koji je određuje pripadanje ili nepripadanje privilegovanom klubu EU.

¹⁷ Videti: (Bakić-Hayden and Hayden, 1992; Bakić-Hayden, 1995).

¹⁸ Primer Slovenije je najrepresentativniji.

¹⁹ Od jula 2013. Hrvatska je 28. članica EU.

BIBLIOGRAFIJA

- Alcantud, J. A.. (2006). *El Orientalismo desde el Sur*. Barcelona: Anthropos.
- Andrić, I.. (2000). *Un Puente Sobre el Drina*. Barcelona: Plaza y Janés.
- Antić, M.. (2003). „Living in the Shadow of the Bridge: Ivo Andrić's the Bridge on the Drina and Western Imaginings of Bosnia“, u: *Spaces of Identity*, Vol. 3, No. 3, 7-17.
- Bakić-Hayden, M.. (1995). „Nesting Orientalisms: The Case Of Former Yugoslavia“, u: *Slavic Review*, Vol. 54, No. 4, 917-931.
- Bakić-Hayden, M. And Hayden, R.. (1992). „Orientalist Variations on the Theme „Balkans“: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics“, u: *Slavic Review*, Vol. 51, No. 1, 1-15.
- Bechev, D.. (2006). „Constructing South East Europe: The Politics of Regional Identity in the Balkans“, u: Working Paper 1/06, *European Studies Centre*, University Of Oxford, 3-23.
- Bjelić, D.. (2002). „Introduction: Blowing Up the Bridge“, u: Bjelić and Savić, Eds., *Balkan As Metaphor. Between Globalization And Fragmentation*. Cambridge and London: The Mit Press, 1- 22.
- Develić, M.. (2007). „Regional Cooperation in the Western Balkans“, u: Chaillot Papers, No. 104, Paris: EU Institute For Security Studies.
- Fleming, K. E.. (2000). „Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography“, u: *American Historical Review*, Vol. 105, No. 4, 1218-1233.
- Huntington, S.. (1993). „The Clash of Civilizations“, u: *Foreign Affairs*, No. 73, 22-49.
- Iordanova, D.. (2001). *Cinema of Flames. Balkan Film, Culture and the Media*. London: British Film Institute.
- Jansen, S.. (2002). „The Violence of Memories: Local Narratives of the Past After Ethnic Cleansing in Croatia“, u: *Rethinking History* 6:1, 77-93.
- Jansen, S.. (2005). „National Numbers in Context: Maps and Stats in Representations of the Post-Yugoslav Wars“, u: *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 12:1, 45-68.
- Koneska, C.. (2007-2008). „Regional Identity: The Missing Element in Western Balkans Security Cooperation“, u: *Western Balkans Security Observer*, No. 7-8, 82-89.
- Mihelj, S.. (2008). „The Media and the Symbolic Geographies of Europe: The Case of Yugoslavia“, u: Uricchio, W., Ed., *We, Europeans? Media, Representations, Identities*, Bristol: Intellect Books, 159-176.
- Petrović, T.. (2009). *A Long Way Home. Representations of the Western Balkans in Political and Media Discourses*. Ljubljana: Mirovni Inštitut.

- Said, E.. (1979, Ed., 2007). *Orientalismo*. Barcelona: Random House Mondadori.
- Scopetea, E. (2003) „The Balkans and the Notion of The „Crossroads Between East And West““, u: Tziovas, D., Ed., *Greece and The Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since The Enlightenment*, Aldershot: Ashgate.
- Simić, P.. (2001). „Do The Balkans Exist?“, u: Triantaphyllou, Ed., *The Southern Balkans: Perspectives From The Region*, Chaillot Paper No. 46, Paris: EU Institute for Security Studies, 17-33.
- Todorova, M.. (1997). *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Todorova, M.. (Ed.). (2004). *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst & Company.